

Володимир Калашник

ТЕТ-А-ТЕТ З АКВІТАНІЄЮ... ТА ІНШІ ФРАНЦУЗЬКІ ВРАЖЕННЯ. БОРДО 1974–1976

Вірній дружині Раїсі Іванівні
І любим дітям нашим Олесі та Ярославові
присвячую.

Автор

Замість прологу

У 1974–75 та 1975–76 навчальних роках мені, викладачеві Харківського університету (на той час імені Максима Горького) з певним педагогічним досвідом, випало за міністерським відрядженням працювати у Франції – викладати українську мову на відділенні славістики університету Бордо-3. Відбір кандидатів на тривалий час перебування з такою місією в капіталістичній країні тоді в Радянському Союзі був особливо ретельним. Крім партійності (членство в єдиній правлячій компартії), мали бути й інші чинники надійності благополучного повернення. У моїй родині до останніх можна було віднести малолітніх дітей – дочки двох із половиною років та однорічного сина.

Власне через сімейні обставини (до всього – невлаштованість побуту, оскільки ми мешкали в гуртожитку для молодих спеціалістів), а також неволодіння французькою мовою, якою я нашвидку почав займатися понад багатьох справ і доручень, мені відрядження видавалося передчасним. Проте довгі роздуми й тим паче відмова не приймалися, оскільки вакансія була вже кілька місяців: викладацькі з Києва університет відмовив у поверненні після першого від'їзду на канікули через конфлікт із завідувачем секції професором Люсіані на ґрунті різного оцінювання чехословацьких подій, зокрема участі в них радянських військ, і до того ж, як виявилось, через методичну неготовність навчати іноземних студентів. Отже, вибору – їхати чи не їхати того року – в мене практично не було.

У Бордо, куди прибув пізніше від усієї групи радянських викладачів, у середині листопада 1974 року, я майже відразу почав вести записи у вигляді щоденника, чи денника, як часто, з легкої руки Петра Сороки, зараз називають цей вид літератури, а насправді – це були здебільшого тижневики, щотижневі замітки. Привіз я із Франції три конторські книжки рукописів таких матеріалів. Але, на жаль, примірник з описом перших закордонних місяців (із листопада 1974 до квітня 1975 року) згубився

десь, і ті найсвіжіші враження доведеться відновлювати з пам'яті, тобто вдаватися до мемуарів як таких. Тож у задуманій книжці читач зможе знайти як стислі спогади про знайомство з Бордо і ширше – з Аквітанією, в якій знаходиться це самотнє університетське місто, так і повніші розповіді про враження від іншого світу, про нових колег і друзів, численні зустрічі, подорожі, відвідини пам'ятних місць та осередків культури неповторної Франції. Звичайно, сприйняття побаченого й пережитого було тоді позначене притаманним більшості з нас радянським підходом до питань ідеології, політики, моралі, та все ж безпосередні контакти з капіталістичною дійсністю не могли не змінювати світобачення кожного, не впливати позитивно насамперед демократичністю здобутків французької історії та своєрідністю культурних надбань однієї з найбільших і найбагатших країн Європи.

Чи міг я і всі ми, кому навіть у тимчасовому посвідченні французи означали національність як *soviétique*, навіть у найфантастичнішому сні уявити українську самостійність і нашу сьогоденну дійсність у ті далекі сімдесяті роки минулого століття? Те, що офіційно незалежна майже чверть століття Україна заявить про своє бажання й невід'ємне право жити в сім'ї європейських народів і стане відстоювати це прагнення ціною неймовірних зусиль і жертв? Що Президент України братиме участь у паризькій ході протесту проти міжнародного тероризму, погоджуючи дії своєї країни в самовідданому відстоюванні ідей і сподівань Київського Майдану як гідного продовжувача вільнолюбних традицій Франції в поєднанні зі своїми давніми – козацькими? Що Франція призупинить передавання Росії своєї небезпечної військової техніки «Містраль» з огляду на агресію в Україні, через намагання недолугих сучасних кремлівських політиків задушити, за московською звичкою, демократичний поступ України, волю нашого багатостраждального народу українського?

Із відстані майже чотирьох десятиліть сторінки українсько-французької дружби та співпраці видаються промовистими й значущими. До цікавленості якомога більше побачити й пізнати та широго захоплення дотичністю до унікальної французької історії зі всесвітньо відомими надбаннями земної цивілізації, що становить основний зміст споминів, невдовзі додалося щемке почуття туги за своїм, рідним, звичним. Знане з літературних джерел, розповідей і спогадів окремих особистостей поняття *ностальгія* набувало в час від часу здійснюваних записках реальних вимірів і виявів.

1975–1976 навчальний рік 15–25 травня, або одинадцять днів і дванадцять міст незабутньої подорожі

Провівши вчора, 14 травня, останні заняття цього навчального року і не дочекавшись листа з Харкова, передусім від сімейства свого, я вранці 15-го вирушив у подорож на Лазурне узбережжя, де сподіваюсь відволіктися від постійних переживань та очікувань, тимчасово переключитися на нові зустрічі та враження.

День перший. Із Бордо потяг *відпарусив*, як сказав би Олесь Гончар, на початку одинадцятої – о 10.16, тобто відносно рано. До першої зупинки, до Ажена, дивився у вікно, ні про що конкретне не думав, рахував і намагався запам'ятати назви залізничних станцій: Gangon, La Reole, Marmande... врешті Agen. В *Ажені* (перше місто подорожі) прямо біля вокзалу церква *S-te Fou*, міський сквер із пам'ятником жертвам Першої світової та привабливим фонтаном. Прогулявся центральною вулицею, зробив кілька фотознімків, купив місцевих листівок. І невдовзі – на Тулузу...

Перше враження від *Тулузи* (другого міста цієї подорожі), що це дуже велике місто, у якому поєднано старовинні квартали з новобудовами, є широкі проспекти (до речі, деякі названо на пошанування Радянського Союзу та зокрема Сталінграда), а також величні мости через Гаронну... Пішки пройшов майже 8 кілометрів, шукаючи ліцей *Bellevue*, де працює наша співвітчизниця – колега Валерія Єлісеєва (з Орехово-Зуєва). Ліцей знаходиться в чудовому місці, просто в лісі, що прилягає до міста. Уперше цієї весни почув там кування зозулі. Тиша, спокій, так легко дихається. На трав'яному килимі подвір'я, власне – величезної території ліцею, багато барвистих квітів, дуже красивих. Ідучи до ліцею, познайомився з хлопчиком, який і провів мене на відшукувану адресу. Подарував малому календарик і проспект. Дуже миле хлоп'я. Мама його – вчителька німецької мови, а тато – інженер.

Хлопчині приблизно 12 років, навчається в цьому ліцеї.

Ночував у ліцеї в замовленій колегами кімнаті. Із новими знайомими – асистентками ліцейськими – прогулявся містом, і разом переглянули американський фільм «Шалені роки року» («*Folles annees de Rock*»). Як на мене, суцільне пекло, хоч зрідка траплялися й приємні на слух ритми. А зал увесь час ходуном ходив: підспівували, грюкотіли, несамовито кричали, свистіли, пересмикувались. На екрані між кадрами показували також Сталіна та Хрущова – як політичне тло. Микита Сергійович вибирав рок черевиками на Асамблеї ООН. На фільмі з нами були австралійка і дві іспанки. Анна, дівчина з Австралії, яка й водила до кінотеатру, досить музикальна, її брат – Джон – композитор і диригент, має платівки із записом його музичних творів. Сама Анна (*Anne Macpherson*) керує хором.

У Тулузі відвідав наступного дня собори *S-te Sernin* і *S-te Etienne*, оглянув площі Вільсона та Жанни Д'Арк, а також Капітолій, музей Августина. На жаль, екскурсійний зал у Капітолії та музейні виставки були зачинені. Багата Тулуза на зелень, парки, сквери. Побував на мосту через Гаронну (Аквітанський у Бордо – величніший), де було на що подивитися, чому подивуватися. Посидів коло фонтана у сквері на площі Вільсона й після нетривалого перепочинку вирушив знову в дорогу.

Каркасон (місто третє) – цікавий насамперед фортецю, що здійсмається на узвишші двома валами-укріпленнями. Дуже красива центральна вулиця міста. Але за дві години, які випали в мене на цю мою зупинку, багато не обійдеш.

Надвечір під'їхав до *Монтпельє* (місто четверте, а *день*, чи ба – вже вечір, ще *другий*). Набігався за два дні, дещо притомився, хотілося пошвидше відпочити. Колегу з ліцею Льоню Кожихова (він зі Свердловська) на місці за адресою не застав. Залишив портфель у консьєржа, а сам – у парк. Побував на площі біля театру, на плацу Людовіка XIV з пам'ятником йому й ротондою на честь короля. Ночував у Леоніда в ліцеї.

Другого дня він показав мені місто, латинські квартали, два собори – *S-te Pierre* та Святого Рока, медичний факультет, де навчався Рабле. На факультеті побував у залі засідань ученої ради (портрети професорів, знаменитих учених, у шафах – мантії червоного або чорного кольору з оторочкою білим кролем), показали й мантію самого Рабле (вона латана, бо під час експонування хтось із відвідувачів вирвав шмат матерії, – мабуть, на згадку). Гостинний Леонід запрошував на кориду, що відбудеться 6–7 червня у Німі, але як тут не згадати славнозвісного Кузьму Пруткова: «Нельзя объять необъятное».

17 травня (*день третій*) після екскурсії, огляду пам'ятних місць Монтпельє обідали в ліцейській їдальні. Хтось із викладачів, зважаючи на мою присутність, сказав, що в нас не демократія, а демагогія. Допитувалися у Льоні й мене, хто кращий – Марше (два дні тому він був тут) чи Жискар Д'Естен. Були і ще такого типу запитання. Леонід провів мене до вокзалу, і подорож моя продовжилася в напрямку другого Рима – французького *Німа*.

Місто п'яте моєї зупинки – славетний *Нім* – вразило своєю красою і незвичайним виглядом. Арени, Maison Carré, сад-фонтан... Оббігав ці місця за дві з половиною години, накупив листівок, і треба було вирушати далі.

Дорогою до Німа розмовляв із французьким службовцем, який живе в Німі, а працює в Монтпельє. Чоловік говорив про своє бажання побувати в СРСР, однак путівки дуже дорого коштують, як на його статки. Син і дочка мали змогу побувати в нас, вони вивчають російську мову. Там, де він працює, досить численною є організація комуністів. Загалом мій супутник виявився комунікабельною, цікавою особою.

Коли я вирушав із Німа, закінчувався *день третій* мого подорожування.

Нічний *Марсель (місто шосте)* зустрів безліччю вогнів і на морі, і в місті. Влаштувався в готелі поряд із вокзалом (35 франків на добу). У нічному кафе підвечеряв. Повертаючись до готелю, чув куку з таємного публічного будинку (так закликають туди). Пошвидше пройшов повз цей нічний заклад випадкових утіх. Довкола було також чимало кінотеатрів для розваг, а нічна торгівля активно пропонувала еротичну продукцію. Усю ніч – суцільний гул і гамір, спав, мов у пеклі, – з незмінним шумовим супроводом.

Зранку побував у консульстві нашому. Колег із ліцею вдома не виявилось, вони поїхали до Ліона. Радник консула дав поради, що варто передусім оглянути в Марселі. Поїхав найперше до *Notre-Dame de la Garde* – одного з найкрасивіших соборів, які я досі бачив. Із вершини, де розташований собор, відкривається чудова панорама міста. У самому соборі – чудові оздобы й розписи; чарівна *ave Maria* (побачене – вражаюча споруда, витвір мистецтва, місце, де присутня високість, яка наповнює прагненням до ідеалу). А потім на катері поплив морем до острова *d'or Ife*, де колись був ув'язнений граф Монте-Крісто. І морська прогулянка, і сам острів із цитаделлю, з камінними залами-бійницями, з покрученими вузькими сходами – нагадують відомі сторінки роману про особливого в'язня цього романтичного узбережжя Марселя.

Узяв звідти камінців на згадку, зірвав кілька ромашок на острові. Уперше почав там засмагати, побродив у морі...

Обідав піцу, морозиво, ананасовий сік. Ще раз пройшовся набережною старого французького портового міста. Під вечір виїхав на Ніццу.

Четвертого дня ввечері, після 20-ї години, прибув до *Ніцци (сьомого міста мого маршруту)*. Там і проминули *п'ятий, шостий, сьомий і восьмий* дні моєї Одиссеї, чи не найкращий відрізок усієї подорожі. Звичайно, не всі ті дні я був у Ніцці, а виїздив і до Монте-Карло, Монако, Канн, але про ці окремі спеціальні маршрути буде сказано нижче – у зв'язку зі сторінкою про знайомство з неповторним містом Ніццою. На вокзалі тут мене вразила карета, яку подано було для пасажирів. У красивому стародавньому одязі кучер, сама карета гарно оздоблена, коні мов із картини про давніх лицарів – усе це сприймалося ніби фантастична картина, ніби щось не зовсім реальне. Вусань поліцейський люб'язно пояснив мені, як пройти до ліцею Естье-на-Урва (названо на честь молодого французького капітана, героя Другої світової), оскільки телефон не відповідав, можливо, після 9-ї вечора був відключений. Знайшов відразу, однак колеги-співвітчизниці не застав. Залишив їй записку, а сам пішов шукати місця для ночівлі. Надзвичайно красива Ніцца вечірня. Блукаючи її вулицями, натрапив на провулок Царевича, де побачив Російську церкву (збудовано її при Миколі II). Узагалі в тому кварталі майже суцільно наші назви бульварів, вулиць, провулків. Там і зняв номер у готелі «Версаль» (на добу 30 франків). Відпочив як слід (не те, що в Марселі). Ніч була тиха, по-приморському свіжа. Спалося, як і буває в курортних містах. На ранок знову пішов до ліцею.

Наталія, з котрою познайомився, пригостила ананасовим соком і відразу запропонувала йти на пляж, куди вона й провела мене. Сама пішла у своїх справах, пообіцявши після обіду провести до університетської колеги – Тамари Івашиної з Києва.

Три години грівся та ніжився на сонці й помітно засмаг. Море насправді лазурове, ніжне-ніжне. У сонячному промінні морська блакить нагадує світлих кольорів картину в золотій рамі. Невимовна краса. Вода приємно охолоджує, розніжує-розімліває розпашіле тіло. Що й казати – море!.. Лазурове узбережжя – варте високої поезії. Тут мимовільно настроюєшся на ліричний лад... На пляжі цікава публіка. Уперше побачив тут дівчат, жінок, котрі, не соромлячись, засмагали без бюстгальтерів, у самих лише плавках, які швидше можна назвати тільки символом плавок. Багато на пляжі молоді, що цілком зрозуміло. За етнічним складом – діти різних народів.

Наталія Беккер (вона з Тамбова) пояснила, як пройти до університету. Колега з Києва Тамара виявилася на місці й допомогла влаштуватись у гуртожитку. Директор надав кімнату на 3 ночі (по

15 франків за добу). І дешево, і, головне, мальовничий куточок: перед вікнами починається ліс, зовсім недалеко море та пляж, до центральної частини міста добиратися дуже зручно.

Того ж, *п'ятого*, дня були ми на прийомі в університеті Ніцци на честь туристичної групи радянських кіномитців. Там познайомився із завідувачем слов'янської секції Йосипом Сошиним (він чех, недавно пережив трагедію – раптово померла 22-річна дочка), а також мимохідь із деканом факультету (не запам'яталося його ім'я). Потім були знайомства з акторами та режисерами – членами делегації.

Був на початку аперитив, а потім у ресторані – бенкет. Під час ресторанної вечери познайомився з професором Яном Фрідом із Ленінграда. Він – режисер «Дванадцятої ночі» за Шекспіром, фільму «Прощання з Петербургом» – про Штрауса та інших відомих картин. Одержав від нього листівку з автографом на згадку. Серед тих, із ким теж спілкувався, були Рита Корабельникова та Лія Аліана. Перша – ведуча «Будильника», а друга – грузинський кінорежисер. Обидві дуже приємні співрозмовниці, привабливі жінки. Особливо запам'ятався мені знаний кіномитець Желякевичюс (режисер прекрасних фільмів «Ніхто не хотів помирати», «Це солодке слово „свобода“»). Обмінявся кількома фразами також із кінорежисером та оператором Рибаківим.

На вечорі йшла дискусія про наше кіно. Запитували французи, чому немає радянських фільмів на фестивалі в Каннах. Виявляється, що стрічку «Білий пароплав» («Белый пароход») організатори фестивалю віднесли до дитячих фільмів і тому відхилили, а кінофільм режисера Хейфіца «Єдина» («Единственная») віднесли до категорії комедій, хоч у нас – це психологічна драма. Більшість із учасників дискусії погодилися, що тут зіграла свою роль комерція. Як сказав місцевий голова Товариства франко-радянської дружби, французи завжди грають, люблять грати, а в цьому випадку переграли. Багато добрих слів було сказано про кращі радянські фільми, зокрема про Шукшинову «Калину червону», а також про «Іванове дитинство» та «Премію».

Допитувалися французи про наше ставлення до порно- та сексокінопродукції. Грузинка жартома сказала, що «Чорну Еммануель» варто б подивитися.

Біля мене в ресторані з одного боку сиділа Тамара Івашина, а з другого – 94-річна емігрантка. 50 років вона пропрацювала інженером-будівельником. Збирається їхати до Москви, щоб звідти здійснити подорож Сибіром. Дивовижна людина, вольова, наполеглива. Просила мене зайти до племянниці Хотинської на вулиці Роллана, 7 із вітан-

ням від бабусі Рити. Я пообіцяв це зробити. Спілкуватися з мадам Дюссо було непросто, оскільки вона недочуває. На вечорі було багато питва. Під кінець подали французької горілки (на смак нагадує наш самогон). Моя літня сусідка за столом пила нарівні з маститими кінорежисерами.

Було гамірно. Ні музики, ні танців, одні балачки. Французи люблять потеревенити, як і ми, українці. Близько 24-ї завідувач слов'янського відділення привіз нас до тутешніх помешкань.

Наступного дня (це *шостий день* подорожі) я був у поїзді в Монте-Карло (місто восьме). Спочатку піднявся сходами до князівства Монако. Снідав у кафе перед океанографічним музеєм (кава з вершками і торт, дуже смачно й досить ситно). Потім відвідав музей. Особливе враження справив акваріум із рибами, яких я не тільки не бачив, але й не уявляв (червоні, рожеві, сині, жовті, фіолетові, зелені тощо – найдивовижніших форм, справжні витвори природи). Оглянув також собор, парк принца Альберта.

Опівдні біля палацу принца Монако змінювалася гвардійська варта. Із барабаним боєм і оркестром чітким маршем проходили гвардійці. Усе відтреновано до автоматизму... На площі перед палацом збирається багато охочих спостерігати за цим карнавальним дійством. І хоч самого Монако – жменя, невеличка площа на горі, яку за годину можна обійти, – дива багато. Пізніше я жартував у Ніцці й потім повторив той жарт у Бордо, що обідав у молодій принцеси в палаці. Так складно розписав, як те сталося, що навіть повірили...

А в Монте-Карло відвідав славнозвісне казино. На першому поверсі крутив рулетку автомата (12 франків виграв, а 23 – програв). На другий поверх можна йти лише у спеціальному костюмі й маючи відповідну суму грошей. Приміщення казино – то цілий палац. Тут, у Монте-Карло, нещодавно був аукціон-розпродаж бібліотеки Дягілева.

Місто красиве, з особливим комфортом. Насправді обідав (не в принцеси, звичайно) у великому ресторані на терасі над самим морем. За столом поряд сиділи американці, приставали з розмовами, дівиці підсміювалися, що я сором'язливий. Видав себе за поляка, то нібито повірили. Прогулявся містом і в надвечір'я повернувся до Ніцци.

Устиг у Ніцці оглянути експозицію музею Шере (*Cheret*), навіть відгук залишив українською мовою. Одержав запрошення на виставку Шагала. Відвідав також місце поховання Герцена.

Побував і в Російській церкві. Дізнавшись, що я з України, дама на вході не взяла з мене 3 франки за вхід, а при прощанні простягла позолочений хрестик. Я запитав, навіщо цей дарунок. Жінка сказала, що в такому разі вона залишає цей сувенір для того, хто знає, навіщо хрестик. У церкві

мальовничі розписи. День тому тут була меса на відзначення чергових роковин Миколи II.

Увечері були з Тамарою в кіно. Дивилися наш «Монолог». Серйозні проблеми поставлено в фільмі, але розв'язуються вони дещо одноманітно, зовсім не цікаво. Студенти весь час галасували, намагаючись зірвати сеанс. Фільм був без титрів, і їм важко було сприймати, про що йдеться. Як не дивно, а й таке трапляється. Тутешня публіка особливо не терпить нудного й незрозумілого, хоч усілякі балагани нерідко сприймає серйозно ніби щось вартісне.

День сьомий був присвячений відпочинку на пляжі. Як жартували дівчата, тут маємо змогу полежати поряд. Наталія невдовзі пішла, а до нас із Тамарою приєднався колега з Москви (кандидат технічних наук, стажист) Слава Андрущенко. Разом обідали, відпочили трохи, а під вечір проводжали Славу до його готелю. Гадали, що недалеко, та виявилось гай-гай (мабуть, кілометрів 12 пройшли). Зате надивилися на вечірнє море і місто над ним. Ішли набережною, потім – горою. Тамара бурчала, а ми сміялися. Мені особисто прогулянка сподобалась, бо люблю багато ходити пішки. Бачили красиві вілли, пам'ятники з підсвіченням, висічені прямо в скелях; море вогнів і шелест хвиль викликали неабияке почуття захоплення. Диво!

Повертаючись назад десь близько півночі, зупинили автостопом проїжджого. Той виявився надто цікавою особою. Молодий чоловік віком близько 30 років щонаочі прогулюється автомашиною, бо страждає на безсоння. Колишній учасник автогонок. Травмував ногу в аварії. Навчався у США. Зараз не працює. Знає кілька мов. Кілька фраз сказав і російською. Запитував, чому Максим Горький водночас іменується Олексієм Максимовичем. Підвіз нас із Тамарою до наших тутешніх помешкань. Так відбулося нічне знайомство, хоч я трохи й побоювався потім за Наталю, яку добродій мав довозити до її житла останньою. На всякий випадок намагався запам'ятати номери автомобіля.

На **восьмий день** мого круїзу, після ранкового купання, ми з колегами-співвітчизницями поїхали до *Канн* (то місто *дев'яте* в моїй травневій подорожі). Наталія й Тамара познайомили там мене та Славу, який приєднався до нас, із Максимом Рода. Цей іспанець, як виявилось, працював в Ізюмі на Харківщині аж 4 роки (1949–1953), згадує тепло час перебування в Україні. Колишній футболіст, із командою оптико-механічного заводу виступав навіть на стадіоні в Барвінковому (отака несподівана зустріч нас, «барвінківців»!). Я подарував йому набір листівок із видами Харкова. Хлопець був розчулений і назвав мене братом. Сам він шкодує, що вернувся був до Іспанії. З рідної країни мав утікати до Франції, бо зазнав переслідування через прожи-

вання в Радянському Союзі. Звозив Максим до себе додому. У нього все влаштоване своєрідно, у нашому стилі (сувеніри, фото, плакати, навіть телевізор наш – «Електрон») і техніка наша («Москвич», яким нас і відвіз у Канни). Розставалися досить хвилююче, розчулені несподіваною зустріччю та споминами про знайомі обом місця й міста.

Канни жили фестивалем. Безліч дивоглядів чекали виходу зірок. Ми пройшли біля палацу фестивалю, прогулялися центральною вулицею, подивилися на рознаряджену публіку (в масках, карнавальних костюмах), самі себе пригостили морозивом або пивом. Потім від'їхали від центру, щоб покупатися. Каннська затока з піщаним берегом і тихою ласкавою хвилею голубої-голубої води так вабила і не хотіла нас відпускати. Ніяк не могли відірватися від Лазурного берега, що сколихнув душу до дна... Проте наближався час неминучого від'їзду.

Наповнив сумочку листівками з мальовничими каннськими краєвидами, одну з них пустив по колу – для побажань Максимові, а другу – на згадку собі як своєрідний сувенір. Після вечері в ресторані друзі провели мене на поїзд, і я від'їхав на Гренобль.

Та сталося так, що туди не зміг потрапити, бо сів не в той вагон (його вночі в дорозі перечепили до ліонського поїзда). Вертатися не став, тому вранці **дня дев'ятого** мав можливість ознайомитися з *Ліоном* – величезним індустріальним центром (*десятим містом* подорожі). На вокзалі випив кави і вирішив погуляти в найближчих ліонських кварталах. Спочатку зайшов до парку Золотої голови. Там чудовий дендропарк, а також зоокуточок. На відгородженій водним каналом галявині гуляють вільно косулі. Оригінальні паркові алеї, гарні клумби квітів. Установлено пам'ятник ботанікові, який заснував цей парк.

У ліцеї досить швидко відшукав колегу Володимира Казакова (зі Свердловська). Із ним відправилися до місцевої філії товариства Франція – СРСР, де мав демонструватися наш кінофільм. Там познайомився з деякими ліонськими емігрантами. Одна з них, звати її Марія Іванівна, зраділа, коли я заговорив українською мовою. Вона родом із Біликів Кобеляцького району, а я свого часу був у її селі. Інший чоловік – із Богодухова, а рідня його є і в Харкові, на Холодній горі мешкає. Але цей, останній, якийсь підозрілий, ніби ховає очі. Мені він не сподобався, можливо, чимось завинив перед батьківщиною. Навіть не підійшов потім, хоч я і пропонував поцікавитися його рідними, коли дасть адресу та прізвища. Дивилися фільм Соловйова «100 днів після дитинства». Чиста, романтична історія. Добре використано «Маскарад» Лермонтова з його високим устремлінням і глибиною почуттів.

Так приємно сприймався цей фільм після багатьох пустопорожніх і бездуховних, тут бачених.

Із Володею та його колегою розпрощався, оскільки хотів ще дещо побачити з пропонованого Казаковим. Побував у дивному соборі Фурв'єр (на підвищенні, з красивим видом на місто). Проте відчув, що оглянуті раніше й цей останній почали ставати схожими, зливатися в якийсь загальний образ-символ католицької віри. Сфотографував пам'ятник на площі Terraseaux, а потім зайшов до музею мистецтва. Яке там багатство: античні скульптури, картини XVIII–XIX століть, сучасні мистецькі твори, є також творіння імпресіоністів та абстракціоністів. І ось серед справжньої краси натрапив на дикі, як мені видається, речі сучасних мазил (дивні люди все-таки ці французи). Приміром, так звана картина «Noces la figuranta principal» (автор Lena Vandrey) виготовлена з ганчір'я, обривків мотузок, волосся, засушених кишок і звичайної падали якоїсь. Зображено таким чином начебто жіночий портрет. З огидою дивився на таке. Де тут естетичне, яке для мистецтва, гадаю, є обов'язковим?

Або ще жінка на купі маленьких трупиків з дикими очима, зовсім гола і з мишкою на тому місці, де ноги сходяться. Після Венери, Карм'є та інших красунь бачити подібне й сумно, і страшно. І це двадцяте століття! Цивілізована Франція з такими багатими традиціями класичного мистецтва. А може, на такому контрасті глибше цінуєш справжнє. Хто його знає, чи це так і де те справжнє. Можливо...

Навіть спізнився на поїзд і їхав до Клермон-Феррана з пересадками у Сант-Етьєні (лише купив там листівку із зображенням стадіону, де програвали кияни) та Сант-Жермені. До Саші Селіна добрався близько 11-ї години вечора. Сашко прийняв добре.

Наступного дня (*десятого* в подорожі) знайомився з *одинадцятим містом* – *Клермон-Ферраном*. Цікаве містечко, обрамлене горами. Це не південь і південний захід, як Бордо, а центральна частина Франції. Місце здалося мені чистим, зеленим. Мабуть, воно таким і є.

Побував на Шашиному факультеті, в соборі Notre-Dame de Pierre, у місцевому парку. А потім завітали до колег Люди Вознесенської та новоприбулої Тамари Брунівни Ганської. Там і обідали. Ми із Сашею купили продуктів, а жінки готували обід. Наїлися й напилися вдосталь. Був і місцевий сир, і запашне рожеве вино для апетиту.

Побували також у Палаці спорту, де відбувався матч наших і болгарських баскетболісток (наші виграли: 90 на 54). Після матчу спортсменки-співвіт-

чизниці залишили нам автографи в проспектах цього європейського чемпіонату. Так у моїй подорожі з'явилася чи продовжилася (після Максимових спогадів про гру у футбол та деяких заміток про Кубок Європи) спортивна тема.

Пізно ввечері Саша познайомив мене з двома журналістами – москвичами, які тут готували фільм про баскетбольний чемпіонат. Товариш харківський провів мене вранці (це був уже *одинадцятий день* моїх мандрів) до вокзалу, пообіцявши на прощання відвідати Бордо разом зі словачкою, котра збирається їхати автомобілем до професора Томчика. Саші до того часу я маю забронювати місце на поїзд Париж – Москва (він планує виїхати на батьківщину 2-го липня).

Так якось непомітно моє подорожування підібралося до фінішу. *Лімож* – *дванадцятьте місто*, останній пункт у моїй мандрівці травневій. Лицейського колеги не знайшов, тому сам походив містом. Гарно тут, якось затишно. Зайшов у магазини фабрик «Емаль» і «Фарфор». Купив дві оригінальних емалі, а також набір фарфорових чашечок і блюдець. Додав до цих сувенірних виробів ще три красиві вазочки.

Із Ліможа виїхав надвечір. Почувався стомленим, але був дуже задоволений поїздкою. Подумки жартував, що зробив собі подарунок до наступного 40-річчя. Витрат зробив не так багато, а побачене – то пам'ять на все життя. Звичайно, в цих записах не передав і сотої частки того, що бачив, чув, відчував. Тут зафіксовано головним чином сухі факти. Може, стануть вони з часом основою для глибше й емоційніше виражених роздумів. Хотілось би вірити в це.

У Бордо повернувся о 20.32. Так усе ніби подомашньому зустріло. Сказано – звичка.

Прийшов до гуртожитку й нібито до своєї хати потрапив. У пошті знайшов аж три листи – від Раї, Лесі, Петі Кузнецова. Хоч деякі вісті одержав від своїх, і на душі відразу полегшало. Приємні враження від подорожі не затьмарилися. Прийняв душ і потрапив у чисту постіль звичного для двох останніх років ліжка. Спалося так добре. Снилися цього разу Рая і малятка наші, парк Горького, де ми часто прогулювалися. Море підступало прямо до парку, де ми ходили аляями, що виходили до голубого моря, – і так нагадувало все Лазуровий берег... І Рая, і Леся, і Ясик щасливо посміхалися, і нам усім було так гарно, радісно. І я, мабуть, мав радісну посмішку вві сні. Навіть шум ранкових автомобілів здавався ніжним шелестом невтомної хвилі морської...